

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА

Правові горизонти



Legal horizons

ВИПУСК 17 (30)

Суми – 2019

DOI: <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2019.i17.p:30>

РАДЯНСЬКА МОДЕЛЬ МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ ДОБИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ І КОНСТИТУЦІЙНИЙ АСПЕКТИ



*Сухонос Володимир Вікторович,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права, теорії
та історії держави і права
Навчально-науковий інститут права,
Сумський державний університет
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9058-5182>*

Стаття присвячена політико-правовій проблематиці організації місцевої влади. Основна увага, при цьому, приділяється радянській моделі місцевого управління у період її першого реформування, котра припадає на добу так званої «Нової економічної політики», коли розпочалися процеси лібералізації, що отримали назву «ленінської лінії на розвиток соціалістичної демократії». Однак, розширенню цієї демократії досить сильно ускладнювало те, що радянський державний апарат не мав власного чиновництва, а тому здебільшого розраховував на чиновництво старе, чиновництво, що виховувалось на бюрократичних традиціях ще царського апарату. При цьому, слід мати на увазі, що багато з працівників партійних та радянських органів, особливо низових, із труднощами позбавлялися попередніх методів державного управління, що зазвичай мали військово-адміністративний характер. Перехід до нової економічної політики (НЕПу), певна лібералізація радянської системи не могло не викликати похвалення в роботі партії, профспілок, Рад. Але якщо перебудова партії та профспілок була реалізована за досить короткий термін, то стосовно Рад вона дещо затрималась. Новоутворений радянський державний апарат виявився неготовим і до різного роду соціальних експериментів. Поміж іншим, це було викликано й недостатнім рівнем господарства у перші роки НЕПу, загальне знесення від громадянської війни, усе ще тяжке матеріальне становище народу та використання усіх цих обставин супротивниками більшовиків на селі.

Найдієвішим засобом покращення радянського апарату та ліквідації бюрократичних «вивертів» була визнана чергова кампанія у вигляді широкого залучення до управління державою робочих та селянських верств.

Особливої актуальності набуло питання щодо вдосконалення форм партійного керівництва діяльністю радянського державного та господарського апарату. Необхідно було знайти правильні форми взаємовідносин партійних та радянських органів, ліквідувати не позбавлену ще з часів громадянської війни практику підміни Рад партійними органами. Такого роду розгалуження повинно було забезпечити більш планомірне обговорення та вирішення питань господарського характеру радянськими органами при одночасному підвищенні відповідальності кожного радянського працівника та доручену йому справу. З іншого боку, це давало можливість партійним органам зосередитися на загальному керівництві роботою усіх державних органів, звертаючи особливу увагу на освіту та організацію робочих верств.

Проте, незважаючи на певну лібералізацію радянської системи, існуюча в СРСР модель організації місцевого управління у період Нової економічної політики залишалася неефективною як унаслідок її фактично «куріального» характеру, так і абсолютного домінування в Радах членів більшовицької партії.

Ключові слова: місцеве самоврядування; система Рад; місцеві Ради; Ради робочих і селянських депутатів; радянське місцеве управління.

Sukhonos V.V. The Soviet Model of Local Governance in the New Economic Policy: Administrative, Legal and Constitutional Aspects. The article is devoted to the political and legal problems of the organization of local authorities. At the same time, the main attention is paid to the Soviet model of local government in the period of its first reform, which falls on the day of the so-called "New Economic Policy", when the liberalization processes started, called "Leninist line for the development of socialist democracy". However, the expansion of this democracy was greatly complicated by the fact that the Soviet state apparatus did not have its own bureaucracy, and therefore, for the most part, relied on the bureaucracy of the old, bureaucracy, raised on the bureaucratic traditions of the royal apparatus. At the same time, it should be borne in mind that many of the workers of the party and Soviet bodies, especially the grassroots, were hardly deprived of previous methods of state administration, which usually had military-administrative character. The transition to a new economic policy (NEP), a certain liberalization of the Soviet system could not but cause revival in the work of the party, trade unions, and the Soviets. But if the restructuring of the party and trade unions was implemented within a rather short time, then in relation to the Soviets, it was a bit delayed. The newly formed Soviet state apparatus proved to be unprepared for various kinds of social experiments. Among other things, this was due to the inadequate level of farming in the first years of the NEP, the general deterioration of the civil war, the still hard financial situation of the people and the use of all these circumstances by the opponents of the Bolsheviks in the countryside.

The most effective means of improving the Soviet apparatus and eliminating bureaucratic "tricks" was the regular campaign in the form of wide involvement in the management of the state of workers and peoples.

Particularly relevant was the issue of improving the forms of party leadership by the activities of the Soviet state and economic apparatus. It was necessary to find the right forms of relations between the party and Soviet bodies, to eliminate the practice of substituting Soviets by party bodies not removed from the civil war since the times of civil war. This kind of branching should have provided a more systematic discussion and solution of economic issues by the Soviet authorities, while increasing the responsibility of each Soviet worker and the case he was entrusted with. On the other hand, this provided the opportunity for party bodies to focus on the overall management of the work of all state bodies, paying particular attention to the education and organization of working classes.

However, despite a certain liberalization of the Soviet system, the model of organization of local government in the USSR in the period of the New Economic Policy remained ineffective, both as a result of its virtually "curious" character and absolute domination of the members of the Bolshevik Party in the Soviets.

Keywords: Local Government; system of Councils; local Councils; Councils of Workers' and Peasants' Deputies; Soviet local government.

Постановка проблеми. Світова сучасна муніципалістика загалом виділяє чотири системи організації місцевого управління та самоврядування: англосаксонську, континентальну, іберійську та радянську. Проте остання здебільшого залишається об'єктом критичного аналізу в контексті загальної критики СРСР в цілому. Водночас і сьогодні вона залишається однією з чотирьох основних муніципальних систем, котра поширена майже на сьому частину людства (враховуючи КНР).

Як уявляється, детальний аналіз витоків радянської моделі, її сильних та слабких сторін дозволить ученим зрозуміти причини невдачі системи Рад, котра існувала в Радянському Союзі і,

можливо, з'ясувати причини погодження з нею в сучасних соціалістичних країнах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звісно, не слід вважати, що організація місцевого самоврядування не була предметом дослідження правової науки. Зокрема, серед вітчизняних науковців проблематика муніципальної організації досліджувалася у працях, авторами яких були О. Батанов, А. Маринів, С. Серьогіна, О. Скрипнюк, Ю. Шемшученко та ін.

Не применшуючи доробку зазначених науковців, слід звернути водночас увагу на їхній ухил убік місцевого самоврядування України, тоді як «оригінальні» системи муніципальної організації, в тому числі й радянська, характеризувалися ними лише загалом.

Цілі і завдання. Саме тому, метою цієї статті має стати аналіз однієї з унікальних муніципальних моделей, а саме – радянської системи організації місцевої влади в період Нової економічної політики. Реалізація зазначеної мети зумовила необхідність розв'язання низки дослідницьких завдань. По-перше, загалом охарактеризувати вплив Нової економічної політики на існуючу в СРСР систему Рад. По-друге, висвітлити процеси становлення і розвитку системи Рад в окремих союзних республіках.

Виклад основного матеріалу. У березні 1921 р. X з'їзд РКП (б), засудивши троцькістські ідеї, ухвалив т. зв. «ленінську лінію на розвиток соціалістичної демократії» [17, с. 198]. Однак, розширенню цієї демократії досить сильно ускладнювало те, що радянський державний апарат не мав власного чиновництва, а тому здебільшого розраховував на чиновництво старе, чиновництво, що виховувалось на бюрократичних традиціях ще царського апарату. При цьому, слід мати на увазі, що багато з працівників партійних та радянських органів, особливо низових, із труднощами позбавлялися попередніх методів державного управління, що зазвичай мали військово-адміністративний характер [5, с. 29]. За словами М. Калініна, громадянська війна створила значний пласт працівників, «у яких єдиним законом є доцільність розпорядження владою. Керувати – для них означає розпоряджатися досить самостійно, не підкорюючись регламентуючим статтям законів» [7, с. 671].

Перехід до нової економічної політики (НЕПу), певна лібералізація радянської системи не могло не викликати пожвавлення в роботі партії, профспілок, Рад. Але якщо перебудова партії та профспілок була реалізована за досить короткий термін, то стосовно Рад вона дещо затрималась. Хоча ще у 1921 р. В. Ленін писав, що слід оживляти Ради, залучати безпартійних, безпартійним перевіряти роботу партійних, тим не менше широка практична діяльність щодо «пожвавлення» Рад розпочалася лише після його смерті – у 1924 році. РКП (б) визнала, що Ради застрягли на методах військового періоду [4, с. 210]. До того ж, до недоліків військового періоду приєдналися ще пережитки та негативні риси дореволюційного державного апарату [4, с. 210–211].

Новоутворений радянський державний апарат виявився неготовим і до різного роду соціальних експериментів, наприклад, до існування такої чудернацької форми організації, як «безпартійні конференції», які, за словами В. Леніна, повинні були стати засобом зближення комуністів з безпартійними, допомогти партії в боротьбі з

бюрократизмом та дати можливість висувати нових працівників [10].

За незначним винятком сільські та міські Ради виявилися непідготовленими до подібної ініціативи та самодіяльності пролетарських і широких селянських верств, до об'єднання та організації їхніх господарських зусиль. Поміж іншим, це було викликано й недостатнім рівнем господарства у перші роки НЕПу, загальне знесилення від громадянської війни, усе ще тяжке матеріальне становище народу та використання усіх цих обставин супротивниками більшовиків на селі.

Найдієвішим засобом покращення радянського апарату та ліквідації бюрократичних «вивертів» була визнана чергова кампанія у вигляді широкого залучення до управління державою робочих та селянських верств, «пожвавлення» Рад, «уробітчення» апарату, введення його діяльності у чіткі рамки соціалістичної законності.

Особливої актуальності набуло питання щодо вдосконалення форм партійного керівництва діяльністю радянського державного та господарського апарату. Необхідно було знайти правильні форми взаємовідносин партійних та радянських органів, ліквідувати не позбавлену ще з часів громадянської війни практику підміни Рад партійними органами [5, с. 29]. Принципи цих взаємовідносин, що відповідали новим історичним умовам, були сформульовані у рішеннях XI з'їзду РКП (б) [5, с. 29–30]. Поміж іншим, з'їзд вказав, що «найважливішим завданням цього часу є встановлення правильного розподілу праці між партійними та радянськими установами, точне розмежування прав та обов'язків тих та інших» [8, с. 627]. З'їзд наголосив на абсолютизації принципу: «Партія прагне керувати діяльністю Рад, але не замінювати їх» [8, с. 627]. Відзначивши, що в нових умовах «стає можливим та необхідним розвантажити партію від низки питань суто радянського характеру, які їй довелося брати на себе у попередній період», з'їзд вказав на необхідність провести набагато більш чітке розгалуження між поточною роботою радянських та партійних органів, зберігаючи за партією загальне керівництво та спрямування усієї політики Радянської держави [8, с. 600].

Такого роду розгалуження повинно було забезпечити більш планомірне обговорення та вирішення питань господарського характеру радянськими органами при одночасному підвищенні відповідальності кожного радянського працівника та доручену йому справу. З іншого боку, це давало можливість партійним органам зосередитися на загальному керівництві роботою

усіх державних органів, звертаючи особливу увагу на освіту та організацію робочих верств [5, с. 30].

30 грудня 1922 р. відбувся I з'їзд Рад СРСР, на якому було утворено Союз Радянських Соціалістичних Республік. Перша Конституція СРСР з'явилася в 1924 р. і, фактично, мала тотожний Конституції РСФРР 1918 р. характер.

Водночас, процеси формування та функціонування Рад в інших республіках радянського типу мали певні особливості.

Так, в найбільш відсталих районах Туркестанської АРСР до державного апарату допускалися навіть окремі представники так званих «експлуататорських» класів.

Унаслідок досить суттєвих особливостей економіки та побуту малих народів Півночі, котрі навіть до середини 1920-их років зберігали пережитки родового ладу, органи влади та управління тут створювалися на основі родового поділу. У жовтні 1926 р. ВЦВК та РНК РСФРР затвердили Тимчасове положення про управління тубільних народностей та племен північних окраїн РСФРР, яким передбачалося створення родових зібрань, родових Рад, районних тубільських з'їздів, районних тубільських виконкомів [2]. Головами родових Рад інколи обиралися старійшини роду. Родові Ради, що поєднували елементи нових та старих інститутів самоврядування, стали одним з найважливіших знарядь залучення північних народів до радянського будівництва.

Доводилося враховувати й інші чинники, адже у місцевого населення століттями формувалося уявлення про те, що стара влада лише віднімає у людей блага, збирає ясак і нічого не дає на заміну. Це призводило до того, що воно далеко не завжди розуміло такі принципи радянської влади як виборність, колективність, самоврядність. Це зумовило тривале (до кінця 1920-их років) існування у деяких районах Півночі не виборних, а призначуваних органів влади – тубільських революційних комітетів [5, с. 147].

В Білоруській СРР була проведена адміністративно-територіальна реформа, відповідно до якої змінилася і система місцевих органів влади. На місце повітових та волосних прийшли окружні та районні виконавчі комітети.

Законодавчим оформленням нового адміністративно-територіального поділу та нової системи місцевих органів влади республіки стали рішення II сесії ЦВК БСРР шостого скликання [5, с. 156]. 17 липня 1924 р. була прийнята Постанова про новий адміністративно-господарський поділ БСРР, затверджені та введені у дію Положення про окружні та районні з'їзди Рад [14], їх виконавчі комітети та про сільські Ради, а трохи пізніше – Положення про міські Ради окружних та заштатних

міст та селищ міського типу [13]. Обидва положення визначили організаційну структуру, повноваження та порядок діяльності місцевих органів влади республіки [5, с. 156–157]. До середини вересня 1924 р. усі окружні та районні радянські організації були повністю сформовані та почали працювати [5, с. 157].

З приєднанням до Білоруської СРР у грудні 1926 р. Гомельського та Речицького повітів, що раніше входили до складу РСФРР, в республіці стало 12 округів та 118 районів, 1 661 сільська Рада [1, с. 3].

У зв'язку з перенесенням центру прийняття окремих рішень до низових радянських органів та з метою скорочення адміністративних витрат VIII з'їзд Рад БСРР у квітні 1927 р. прийняв Постанову про збільшення округів, районів та окремих сільських Рад [18, с. 481, 568]. Тим самим були ліквідовані чотири округи та 17 районів.

За округами майже повністю була закріплена компетенція губерній, хоча їх територія та господарство було значно меншим. Основною ланкою в системі державного управління став райвиконком. До його компетенції увійшли питання, що раніше стосувалися відання повітових органів. Істотно розширилися права сільських Рад в області управління та охорони революційного порядку.

Однією з особливостей в організації місцевих органів влади в республіці стало створення містечкових Рад. Це стало наслідком того, що в Білорусії значна кількість населених пунктів, що отримала, ще з часів Середньовіччя назву «містечок», за своїм побутом, складу населення та його заняттям не відповідала категорії «міст» і водночас відрізнялася від сільських поселень істотним відсотком неземлеробського населення та відносно розвиненою торгівельно-промисловою діяльністю. Містечкові Ради, як і сільські, були підпорядковані районним виконкомом [5, с. 157].

У зв'язку із тим, що, як у містечкових, так і в окремих сільських Радах, більшість населення не належало до білоруської нації, з метою їхнього більш широкого залучення до процесів радянського будівництва, на початок 1927 р. було створено 67 національних містечкових та сільських Рад (польських, єврейських, латиських та ін.) [11, с. 238]. У цих Радах вся робота та діловодство велося на мовах відповідних національних меншин [5, с. 157].

У січні 1925 р. Президія Азербайджанського ЦВК (АзЦВК), керуючись рішенням третьої сесії АзЦВК, прийняв нові Положення про сільські Ради та районні (дайра) з'їзди Рад та їх виконавчі комітети, а через місяць після цього – Положення про повітові з'їзди Рад та повітові виконавчі комітети [12, с. 4]. За новим Положенням значно

обмежувалась підвідомча сільській Раді територія, а замість ділянок створювалася у 2 – 3 рази зменшена нова адміністративно-територіальна одиниця – дайра. Після реорганізації число сільрад зросло з 440 а 1923 – 1924 рр. до 1 428 у 1925 р., а замість 62 дільничих виконкомів було обрано 141 дайравиконком [12, с. 36].

Реорганізація низової та середньої ланки державного апарату залучила до діяльності Рад нові маси населення. Число депутатів сільських Рад збільшилося майже вдвічі [5, с. 169].

Політика «пожвавлення» Рад, у принципі, сприяла розвитку ініціативи та активності трудового селянства і навіть деінде забезпечила подальше зміцнення авторитету партії та Радянської влади серед селян [3, с. 333].

У період боротьби за соціалістичну реконструкцію народного господарства зростає й політична активність народних мас на виборах та в усій практичній діяльності Рад. До 1925 р. число виборців, що брали участь у перевиборах Рад зазвичай не перевищувало 40 %, у 1927 р. у виборчих зібраннях брали участь 60,2 %, а в 1929 р. – 72,5 % виборців [5, с. 169].

Місцевими органами влади та управління Грузинської СРР були повітові, міські та темські (волосні) ради та їх виконкоми. Повітові з'їзди склалися з представників темських Рад. З'їзди місцевих Рад, а в період між з'їздами виконавчі комітети здійснювали в межах своєї компетенції вищу владу на даній території [5, с. 169].

Повноваження місцевих органів були істотно розширені Постановою Всегрузинського ЦВК від 12 вересня 1928 р.

З метою більш ефективної організації народного господарства та задля зміцнення зв'язку державного апарату з населенням V Всегрузинський з'їзд Рад 13 квітня 1929 р. прийняв Постанову про районування республіки [19, с. 532–533]. Це районування в своїй основі мало економічний принцип і включило три основні ланки: область – район – село.

В СРСР у 1924 р., коли істотно покращився матеріальний добробут значної частки громадян, також розгорнулася політична активність мас. При цьому, досить гостро виявилось невдоволення селянами залишками військового комунізму на селі. Саме тому було поставлено питання про «пожвавлення» Рад. Змінити методи роботи Рад та підхід останніх до мас, покращити загальне керівництво Радами з боку партійних організацій, покращити зв'язок партії з народом, широко розгорнути роботу із залучення мас до державного будівництва через пожвавлення Рад – саме на такому завданні стала наполягати у той період верхівка більшовицької партії.

«Пожвавлення» Рад означало не лише усунення окремих недоліків, але й насамперед початок широкої та глибокої роботи з остаточного усунення розриву між державним апаратом та населенням [4, с. 211]. «Пожвавлення Рад, – писав Л. Каганович, – означає піднесення культурності мільйонів робітників та селян та навчання їх на практиці справі управління державою шляхом їхнього залучення до цього управління. Це означає зміцнення диктатури пролетаріату та керівництво пролетаріатом селянськими масами. Це означає розгортання успішної боротьби з виразками бюрократизму, які були та є у нас» [6, с. 67].

19 грудня 1924 р. Президія ЦВК СРСР, відповідно до партійних рішень, постановила утворити Всесоюзну нараду з питань радянського будівництва при Президії ЦВК СРСР під головуванням М. Калініна, на яку було покладено завдання з розробки практичних питань радянського будівництва на основі виявлених недоліків роботи Рад, врахування досвіду радянських республік [5, с. 237].

Рішення Нарadi були підтримані нарадами з радянського будівництва в союзних та автономних республіках та при місцевих Радах [15, с. 98–102].

Важливу роль у справі «пожвавлення» Рад відіграв XII з'їзд РКП (б), на якому, поміж іншим, постало питання покращення організації виборів до Рад, адже від успіху виборчої кампанії значною мірою залежала діяльність Рад. Було необхідно підняти активність виборців, адже данні про вибори до Рад виявили слабку участь у них виборців. Основну причину такого абсентеїзму більшовицька партія вбачала у неправильному підході до широких верств середнього селянства при виборах до Рад [4, с. 212].

«До цього часу, – зазначав у ті роки Й. Сталін, – стан справ був таким, що в окремих районах вибори Рад на селі насправді були не виборами, а пустою канцелярською процедурою притягнення «депутатів» за допомогою низки хитрощів та тиску з боку вузького прошарку правителів, які бояться втратити владу. В результаті Ради з органів, близьких та рідних масам, ризикували перетворитися на органи, що для мас є чужими, а керівництво селянством з боку робітників, ця основа та фортеця диктатури пролетаріату, ризикувало повиснути у повітрі» [16, с. 184].

У травні 1925 р. зібрався III з'їзд Рад Союзу РСР, на якому були присутні 2 276 делегатів. Члени РКП (б) при цьому склали 80 %, а безпартійні – 20 % [4, с. 212].

Поміж іншим, з'їзд прийняв постанову з питань радянського будівництва, у якій особливо підкреслювалося значення Рад як органів влади, котрі насправді повинні постати на чолі усього

господарського та культурного будівництва Радянської республіки. З'їздом було зазначено, що боротьба із негативними сторонами державного апарату, в якому ще збереглися залишки старої, дореволюційної, бюрократичної системи управління, можлива лише за умови широкого залучення до неї самих трудящих. З'їзд відзначив, що вибори до Рад є найважливішою школою політичного виховання трудящих мас, основною формою залучення робітників та селян до справи радянського будівництва.

Задля вирішення завдань подальшого покращення радянського апарату з'їзд визнав за необхідне надати районам компетенції повітів, зміцнити господарсько-фінансову основу місцевих Рад, запровадити регулярні звіти перед виборцями, широко розгорнути роботу комісій та секцій Рад тощо. Також були визначені права місцевих Рад з видання обов'язкових постанов і уточнено порядок накладання адміністративних стягнень [4, с. 213].

Утім, навіть активні соціальні експерименти, які були характерними для того періоду, далеко не завжди знаходили своє відображення в роботі Рад. Зокрема, проведена у квітні 1925 р. Всесоюзна нарада з питань радянського будівництва, звернула увагу на досить колосальний пласт недоліків, що

були притаманні Радам того періоду. Зокрема, констатувалося, що деякі з них продовжували застосовувати виключно суто адміністративні методи, фактично ігноруючи при цьому представників робітників та селян, яким формально належала вся повнота державної влади. Дуже часто робота Рад фактично підмінялася виконками. В окремих Радах формально створені комісії та комітети фактично не існували. Усе це, врешті-решт, призвело до зниження виборчої активності. І якщо у 1923 р. у виборах до сільських Рад узяли участь 35 % виборців, то в 1924 – лише 31 % і навіть нижче [5, с. 236].

XIII з'їзд РКП (б), вирішив істотно «пожвавити» роботу Рад. З цією метою він постановив створити при них секції, комісії та наради, залучивши до них робітників, службовців і селян, а також підвищити рівень роботи профспілкових та інших громадських об'єднань [9, с. 19].

Висновки. Таким чином, незважаючи на певну лібералізацію радянської системи, існуюча в СРСР модель організації місцевого управління у період Нової економічної політики залишалася неефективною як унаслідок її фактично «куріального» характеру, так і абсолютного домінування в Радах членів більшовицької партії.

Література:

1. Белорусская Советская Социалистическая Республика: история, география, экономика, культура / под. ред. И. А. Петровича, Г. Ф. Горина, М. И. Мороза. – Мн. : Изд-во СНК БССР, 1927. – 528 с.
2. Временное положение об управлении туземных народностей и племен северных окраин Р.С.Ф.С.Р. Утв. Декретом Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров РСФСР от 25 октября 1926 г. // Собрание узаконений і распоряжения рабоче-крестьянского правительства Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, издаваемое Народным Комиссариатом Юстиции. – 1926. – № 73. – Ст. 575.
3. История Азербайджана : в 3 т. / под ред. Гусейнова [и др.]. – Баку : Изд-во АН Азерб. ССР, 1958–1963. – Т. 3. Ч. 1: Азербайджан в период пролетарской революции и построения социализма. – 1963. – 537 с.
4. История Советского государства и права / [Александров С. Н., Арсеньев Б. Я., Герцензон А. А. и др.] ; под ред. А. И. Денисова. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1949. – 567 с.
5. История советского государства и права : в 3 кн. / [под ред. А. П. Косицина и др.] – М. : Наука, 1968–1985. – Кн. 2: Советское государство и право в период строительства социализма (1921–1935 гг.) / [ред.: Е. А. Скрипилев, С. С. Иванов, В. М. Курицин и др.]. – 1968. – 622 с.
6. Каганович Л. М. Партия и советы / Лазарь Моисеевич Каганович. – М., Л. : Гос. изд-во, 1928. – 152 с.
7. Калинин М. И. Вопросы советского строительства : Доклад на III съезде Советов Союза ССР 16 мая 1925 г. / Михаил Иванович Калинин // Калинин М. И. Избранные произведения : в 4 т. / М. И. Калинин. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1960–1962. – Т. 1: 1917 – 1925 гг. – 1960. – С. 659–676. – (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).
8. Коммунистическая Партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1953) : в 2 ч. – [7-е изд.]. – М. : Государственное издательство

политической литературы, 1953–1953. – Ч. 1: 1898–1925. – 1953. – 952 с. – (Институт Маркса–Энгельса–Ленина–Сталина при ЦК КПСС).

9. Коммунистическая Партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1953) : в 2 ч. – [7-е изд.]. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1953–1953. – Ч. 2: 1925–1953. – 1953. – 1204 с. – (Институт Маркса–Энгельса–Ленина–Сталина при ЦК КПСС).

10. Ленин В. И. Дополнение и поправки к проекту письма ЦК РКП(б) об отношении к беспартийным рабочим / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. И. Ленин. – [5-е изд.]. – М. : Издательство политической литературы, 1965–1975. – Т. 43: март – июнь 1921. – 1970 – С. 390–392. – (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).

11. Материалы к докладу Совета Народных Комиссаров БССР Совету Народных Комиссаров СССР. – Мн. : Упр. делами СНК БССР, 1928. – 248 с.

12. Обзор деятельности Правительства за 1925 и 1926 гг. : Отчет V Всеазербайджанского съезда Советов. – Баку : Управление делами Совнаркома и ВЭСа, 1927. – 408 с.

13. Положение о городских советах окружных и заштатных городов и поселков городского типа. Утв. Постановлением Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров БССР от 26 сентября 1924 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Социалистической Советской Республики Белоруссии. – 1924. – № 19. – Ст. 176.

14. Положение об окружных съездах советов и их исполнительных комитетах. Утв. Постановлением 2-й Сессии Центрального Исполнительного Комитета Советов БССР VI созыва от 17 июля 1924 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Социалистической Советской Республики Белоруссии. – 1924. – № 13. – Ст. 113–117.

15. Ронин С. Л. Переход к политике оживления советов (1924–1925 гг.) / С. Л. Ронин // Советское государство. – 1936. – № 5. – С. 87–104.

16. Сталин И. В. Вопросы и ответы : Речь в Свердловском университете 9 июня 1925 г. / И. В. Сталин // Сталин И. В. Сочинения : в 18 т. / И. В. Сталин. – М.–Тверь, 1946–2004. – Т. 7: 1925 г. – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы 1947. – С. 156–211. (Институт Маркса–Энгельса–Ленина при ЦК ВКП(б)).

17. Сухонос В. В. Механізм держави і місце самоврядування: дихотомія антиномії і симбіозу в конституційно-правовій парадигмі : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : ПФ «Видавництво „Університетська книга”», 2018. – 287 с.

18. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик, 1917-1937 гг. : сб. документов : в 7 т./ [гл. ред. П. С. Ромашкин]. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1957–1965. – Т. V: Съезды Советов союзных и автономных советских социалистических республик : сб. док. 1923 – 1937 гг. / Сост. Д. А. Гайдуков [и др.]. – 1964. – 686 с.

19. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик, 1917-1937 гг. : сб. документов : в 7 т./ [гл. ред. П. С. Ромашкин]. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1957–1965. – Т. VI: Съезды Советов Союзных и Автономных Советских Социалистических Республик Закавказья : сб. док. 1923 – 1937 гг. / [Сост. А. З. Бегиян, А. М. Давидович, Г. А. Еремов и др.]. – 1964. – 820 с.